

CO OZNACZA I CZEGO NIE OZNACZA ZMIANA SYSTEMU?

JANOS KORNAI

Głównym celem niniejszego studium jest pomoc w wyjaśnieniu pewnych koncepcji często obecnie stosowanych, takich jak "system", "zmiana systemu", "demokracja".*

Często słyszymy te słowa z ust polityków i komentatorów telewizyjnych i wciąż widzimy je w prasie. Niniejsze studium nie podchodzi do nich od strony codziennej polityki. Dyskusja toczy się poza komentarzami odnośnie do obecnej sytuacji, usiłując odnieść się do tych istotnych kategorii na planie międzynarodowym i w skali historycznej. Czynnione przeze mnie stwierdzenia służą celom teoretycznym. Oznacza to, że zawierają one uogólnienia i pewne pojęcia oderwane spośród wielu specyficznych cech rzeczywistości społecznej.

Studium skonstruowane jest na trzech rdzających elementach. Wspomniałem powyżej, iż zamierzam przedstawić **zarys koncepcyjny** dla opisu i zbadania wydarzeń i zmian. Jednocześnie proponuję pewne **narzędzia analizy**. Prawda nie jest kryterium stosowanym do powyższych elementów. Jedynym kryterium ich oceny jest to, czy działają.

Studium zawiera również pewne **propozycje**. W tym przypadku musimy oczywiście spytać, czy są one prawdziwe, czy nie. Muszą one przejść test porównania z faktami.

Studium zawiera również ocenę pewnych zjawisk czy też procesów. Są one powiązane z systemem wartości, jaki wyznaję. Inni analitycy mogą oceniać te same zdarzenia w odmienny sposób. Zwróć szczególną uwagę na miejsca, w których dokonuję takich ocen.^{1/}

■ Dwa systemy

Zgodnie z zarysem koncepcyjnym przedstawionym krok po kroku w niniejszym studium, istnieją dwa systemy, o których możemy powiedzieć, że zdominowały wiek dwudziesty: **system kapitalistyczny i system socjalistyczny**. (Termin „system komunistyczny” można potraktować jako synonim tego ostatniego). W tym stuleciu zostały jeszcze ślady pozostałości systemów przedkapitalistycznych; pomijam je w niniejszym studium.

Stwierdzenie **"dwa systemy"** nie jest oczywiste samo przez się. Zazwyczaj napotyka trzy zastrzeżenia.

Po pierwsze, istnieje zastrzeżenie, że przesadne i nieuzasadnione jest wymienianie systemu socjalistycznego obok kapitalistycznego, niemalże równoległe. W historii światowej system socjalistyczny był krótkim przerywnikiem, czasowym zboczeniem z toru wydarzeń historycznych.

Może się okazać, że taki punkt widzenia historycy przyjmą za dwieście lub trzysta lat, ale nie jest to punkt widzenia nas, ludzi żyjących w dwudziestym wieku. Powstanie i istnienie systemu socjalistycznego pozostawiło głęboką i straszliwą bliznę na tym stuleciu. Taką bliznę pozostawił również upadek części świata komunistycznego i przetrwanie reszty. **System socjalistyczny trwał przez bardzo długi czas i nadal trwa w najliczniej zaludnionym kraju świata**. W czasach największego rozkwitu systemu socjalistycznego panował on w 26 krajach i obejmował jedną trzecią ludności świata. Związek Radziecki uważany był za supermocarstwo, posiadające straszliwą potęgę militarną. System socjalistyczny odcisnął piętno nie tylko na setkach milionów ludzi podległych mu, ale również na pozostałej ludności świata.

Drugie zastrzeżenie podaje w wątpliwość, czy **rzeczywiście istniały tylko dwa systemy**. Czy nie można by mówić o trzecim systemie, który nie jest ani kapitalistyczny, ani socjalistyczny?

Historia naszego stulecia nie stworzyła żadnego trzeciego systemu tego rodzaju. Nie zagłębiać się tu w pytanie, czy byłoby pożądane stworzyć jakiś rodzaj trzeciego systemu. Nie jest to tematem niniejszego studium. Nie przedstawię nawet prognozy długoterminowej; nie wiem, co może przynieść wiek 21 czy 22. Wszystko, co można powiedzieć na pewno, to tyle, że wiek 20 nie stworzył trzeciego systemu.

Trzecie zastrzeżenie sięga bardziej w głąb drugiego, pod innym kątem. Dlaczego mówię o jednym rodzaju "systemu socjalistycznego"? System socjalistyczny w Związku Radzieckim był inny za czasów panowania Stalina i inny za czasów Chruszczowa, socjalizm węgierski Janosa Kádara różnił się od polskiego socjalizmu z czasów Gomułki, Gierka i Jaruzelskiego. Z drugiej strony, czy poprawne jest używanie wyrażenia "system kapitalistyczny" dla układu we współczesnych Stanach Zjednoczonych i współczesnej Szwecji? Jest tyle systemów, ile krajów i etapów historii. Zwolennicy tego sposobu argumentowania uważają, że powinniśmy używać liczby mnogiej; powinno się mówić o **systemach** socjalistycznych i **systemach** kapitalistycznych.

To nas prowadzi do podstawowego problemu interpretacji. Proponuję używanie terminu **"system"** jako **ogólnej, zbiorczej idei oraz uzgodnienie, że każdy system istnieje w specyficznych przejawach historycznych** różnego rodzaju^{2/}. Powyższa propozycja staje się możliwa do przyjęcia pod warunkiem, że następujące twierdzenia zostaną potwierdzone.

Poszczególne przejawy kapitalizmu mają ze sobą coś wspólnego, tak że w sposób uzasadniony mogą być interpretowane jako odmiany tego samego systemu. Należy również wykazać, że poszczególne przejawy socjalizmu mają cechy wspólne, że również one stanowią odmiany tego samego systemu. Ponadto należy wykazać, że cechy wspólne możliwe do wskazania w każdym wielkim systemie są cechami ważnymi, które dogłębnie wpływają na realia społeczne, politykę, ekonomię, kulturę i życie codzienne. Ostatecznie, należy wykazać, że te podstawowe kryteria stanowią podstawę jasnego rozróżnienia pomiędzy tymi dwoma wielkimi systemami.

Rysunek 1 przedstawia charakterystykę tych dwóch systemów. Pomimo, iż system kapitalistyczny powstał historycznie jako pierwszy, system socjalistyczny jest historycznym poprzednikiem dla osób w regionie postsocjalistycznym, dlatego umieściłem go na pierwszym miejscu. W diagramie górna część rysunku przedstawia cechy główne systemu socjalistycznego, natomiast część dolna cechy systemu kapitalistycznego.

Czytelnicy znający moją książkę *"The Socialist System. The Political Economy of Communism"* ("System socjalistyczny. Ekonomia polityczna komunizmu") (1992) rozpoznają zapewne górną część rysunku, pochodzącego z rozdziału 15.^{3/} Stosuję tu to samo podejście do opisu idei systemu socjalistycznego, jakiego użyłem w książce. Nie wychodzę od definicji normatywnej. To, co nazywam socjalizmem, nie jest wymyśloną organizacją społeczną, jaką chcieliby stosować szczerzy wyznawcy idei socjalistycznych. Nie zajmuję się pytaniem, czy socjalizm, jaki znamy,

"zasługuje" na miano socjalizmu. Dana jest twór historyczny, który istniał w 26 krajach i sam siebie nazywał systemem socjalistycznym. Chodzi o to, co zwykło się w naszej części świata nazywać "socjalizmem realnym". Pozostaje do rozstrzygnięcia pytanie, jakie były główne zauważalne cechy tego konkretnego tworu. Cechy te zostały zamieszczone w blokach diagramu. Wspomniana wcześniej książka próbuje w pewnym stopniu dowiedzieć, że cechy zwięźle podsumowane w diagramie były rzeczywiście cechami najistotniejszymi spośród różnych cech systemu.

Podobnie, podchodzę w sposób pozytywny, a nie normatywny do próby scharakteryzowania systemu kapitalistycznego. Zamiast podsumowywania cech uznawanych za pożądane przez zwolenników kapitalizmu, próbuję odpowiedzieć na następujące pytania: Co charakteryzuje inne społeczeństwa dwudziestego wieku, świat, który istniał poza systemem socjalistycznym? Dolna część rysunku przedstawia owe główne, zauważalne rysy "realnego kapitalizmu". Podczas gdy górna część rysunku została udowodniona przez autora w pracy przedstawiającej szczegółową analizę systemu socjalistycznego, dolna część składa się głównie z domniemań. Nie istnieje żadna wyczerpująca książka na poparcie tego. Można jednak powiedzieć, że charakterystyka zawarta w blokach diagramu zgodna jest z większością literatury na temat działania systemu kapitalistycznego oraz z bezpośrednimi obserwacjami życia codziennego.

Charakterystyka obu systemów ma na celu przedstawienie czegoś więcej niż tylko przypadkowej, arbitralnej definicji. Nie wystarczy po prostu stwierdzić, że istnieje tyle arbitralnych definicji kapitalizmu i socjalizmu, ile badań prowadzonych na ich temat. Próbowałem wyodrębnić spośród wszystkich częściowych obserwacji główne cechy charakterystyczne, które są **konieczne i wystarczające**, aby system działał jako socjalizm lub kapitalizm ("realny", historycznie istniejący socjalizm i kapitalizm). Nie starałem się o bogaty, wyczerpujący opis, ale "skąpą", "minimalną" charakterystykę. Próbuję uwypuklić jak najmniej cech charakterystycznych, ograniczając się do cech istotnych do wyraźnego rozróżnienia obu systemów.

Pierwsze trzy bloki diagramu podsumowują podstawowe cechy charakterystyczne każdego systemu, które charakteryzują władzę polityczną, podział praw własności oraz układ mechanizmów koordynujących. Gdy są one ustalone, w znacznym stopniu determinują czwarty blok - typ zachowania typowy dla aktorów ekonomicznych - oraz piąty blok - długotrwałe, typowe zjawiska ekonomiczne. (Rysunek przedstawia jedynie kilka prawidłowości zachowania i długotrwałych zjawisk ekonomicznych typowych dla każdego systemu. Trzy punkty pod przykładami oznaczają, że lista może być poszerzana).

Aby wyjaśnić powiązania w kontekście "przyczyny i skutku", pierwsze trzy bloki mogą być postrzegane jako "przyczyna", a czwarty i piąty jako "skutek".^{4/} Pierwsze trzy przedstawiają głębszą charakterystykę systemu, natomiast czwarty i piąty cechy bardziej powierzchowne.

Relacje przyczynowe pomiędzy pierwszymi trzema blokami oraz ciąg historyczny rozwoju pomiędzy cechami charakterystycznymi systemu nie są identyczne. Różnią się zależnie od krajów i okresów, innymi słowami, w zależności od ich różnych przejawów historycznych. Niniejsze studium nie próbuje klasyfikować ani analizować tych ważnych i ciekawych powiązań. Jedynie przedstawiam tu pewne spostrzeżenia.

Ażeby system mógł się w pełni rozwinąć oraz aby cechy opisane w bloku 4 i 5 mogły zaistnieć, nie wystarczy, aby cechy typowo "kapitalistyczne" lub typowo "socjalistyczne" pojawiły się tylko w jednym z pierwszych trzech bloków. Cechy "kapitalistyczne" i "socjalistyczne" muszą pojawić się równocześnie zarówno w bloku 1, jak i 3. Muszą pojawić się wspólnie, zanim powiązanie przyczynowe będzie mogło w pełni się rozwinąć. Na przykład, mimo iż może istnieć wysoki procent własności państwowej w Austrii lub biurokracja może odgrywać istotną rolę we Francji, nie będzie to oznaczało, że kraje te zmieniły system na socjalistyczny. Przekształcenie nie zaszło, ponieważ cechy charakterystyczne pozostałych podstawowych bloków pozostają charakterystyczne dla systemu kapitalistycznego.

Przyjrzyjmy się bliżej dolnej części diagramu, poczynając od bloku 1. Wiele osób może szokować brak słowa "demokracja". Wierzę w demokrację i powrócę do tego zagadnienia w dalszej części studium, ale diagram ten nie ma na celu przedstawiania moich przekonań politycznych. Ma on na celu pozytywną próbę scharakteryzowania systemu kapitalistycznego. Demokracja nie jest warunkiem koniecznym do funkcjonowania kapitalizmu; może on również działać w ustroju dyktatorskim.

Jeżeli władza polityczna aktywnie ochrania własność prywatną, promuje wolną przedsiębiorczość i swobodę umów pomiędzy jednostkami, a także prawnie gwarantuje przestrzeganie wypełnienia umów prywatnych, rozwój kapitalizmu jest łatwiejszy i szybszy, a następnie pomaga mu to w przetrwaniu i rozwoju. Jednakże, nawet jeżeli władza polityczna mniej robi, spontaniczna siła kapitalizmu będzie nadal stosowana i gospodarka rynkowa opierająca się na własności prywatnej zakorzeni się, pod warunkiem, że nie będą one stały na przeszkodzie własności prywatnej, wolnej przedsiębiorczości lub wolności umów. Retoryka nie ma tu większego znaczenia (Hitler, na przykład, był przeciwny plutokracji). Istotnym czynnikiem jest rzeczywiste zachowanie w sferze politycznej, ja-

kie stosuje rząd oraz partia czy też koalicja mająca władzę. Władze nie mogą przeprowadzać masowej konfiskaty ani w inny sposób podważać własności prywatnej. Nie mogą wprowadzać przepisów, które w sposób poważny, systematyczny i głęboki naruszają interesy gospodarze warstw posiadających własność, na korzyść innych warstw. Nie mogą długotrwale wyrugować koordynacji rynkowej z większości gospodarki. **Minimum** wymagane od strefy politycznej jest mniejsze niż aktywne wspieranie własności prywatnej i rynku. To właśnie ma przekazać zdanie w diagramie "faworyzowanie własności prywatnej i rynku."^{5/}

Słownictwo bloku 2 odwołuje się do dominacji własności prywatnej. Nie musi ona posiadać władzy absolutnej. Nowoczesny kapitalizm jest "gospodarką mieszaną", w której państwowe, jak też niepaństwowe, nie nastawione na zysk organizacje również mogą odgrywać rolę. Nie ma potrzeby ustalać dokładnej granicy liczbowej. Wystarczy powiedzieć, że organizacje nieprywatne nie mogą zdobyć roli dominującej.

Podobnie słownictwo bloku 3 odwołuje się do przewagi koordynacji rynkowej. Nie wyklucza to obecności innych mechanizmów koordynujących, przede wszystkim koordynacji biurokratycznej, ani nawet silnego skutku z ich strony. Jednakże, stwierdza jako istotną cechę kapitalizmu, że główny mechanizm koordynacji rynkowej, poprzez wzajemne, zdecentralizowane regulacje podaży, popytu i cen.^{6/}

■ Zmiana systemu

Badanie głównych cech obydwu systemów daje środki interpretowania zmiany systemu. Ten proces rozpoczyna się, gdy społeczeństwo odchodzi od podstawowych cech charakterystycznych systemu socjalistycznego opisanych w blokach 1, 2, 3, a kończy się, gdy społeczeństwo osiąga konfigurację bloków 1, 2 i 3 charakterystyczne dla systemu kapitalistycznego. I nie musi po prostu dojść do tego miejsca. Nowy stan musi zakorzenić się i stać się nieodwracalny. **Kraje różnią się w zależności od tego, kiedy zmiany się zaczynają, w którym bloku się zaczynają oraz jakie wzajemne skutki te zmiany niosą. Różnią się także w zależności od tego, kiedy każdy z bloków nabiera cech charakterystycznych dla systemu kapitalistycznego.**

Po pierwsze pozwolę sobie prześledzić drogę, jaką przebył mój własny kraj, Węgry. Zasluguje on na szczególną uwagę, jako miejsce w Europie, gdzie przejście z jednego systemu w drugi zaszło najłatwiej, w ciągu kilku dziesięcioleci.

W przypadku Węgier, zaznaczone zmiany zaczęły się w bloku 3, a do pewnego stopnia w bloku 2 - mechanizmy koordynacyjne i stosunki własnościowe - kiedy "nowy mechanizm gospodarczy" został

wprowadzony w 1968 r. Jednak nie mogły być one całkowite, aby spowodować rzeczywistą zmianę systemu, aż do lat 1989/90, kiedy to radykalna, rewolucyjna zmiana wynikła w bloku 1, sferze politycznej. Pod rządami nowego ustroju politycznego każda partia publicznie stwierdziła, że nie chce utrzymania poprzedniego systemu socjalistycznego i poparła pełen rozwój gospodarki rynkowej opartej na własności prywatnej. Zakończył się monopol oficjalnej ideologii antykomunistycznej, pojęcie prywatyzowanej własności państwowej stało się akceptowalne. Wydarzenia te, wraz z wieloma "przyjaznymi kapitalizmowi" przepisami wprowadzonymi przez rząd i prawodawstwo, przyspieszyły powstanie podwalin nowego systemu.

Do chwili obecnej podstawy nowego systemu (blok 1, 2 i 3) zostały mniej więcej zakończone lub też zostaną zakończone w ciągu roku lub dwóch lat. Kończy się okres zmiany systemu.⁷⁾

Wszystko co wydarzyło się w bloku 1, sferze politycznej i ideologicznej, retrospektywnie przedstawia zmiany, jakie zaszły w latach 1968-89 w innym świetle. Nie można stwierdzić (albo kategorycznie zaprzeczyć), że proces reform w gospodarce oraz polityczny rozkład władzy komunistycznej doprowadziłby nieodwołalnie, tylko przy pomocy sił wewnętrznych, do przełomu politycznego lat 1989-90. Ogromną, być może decydującą rolę odegrały radykalne zmiany środowiska zewnętrznego, osłabienie i zdecentralizowanie władzy radzieckiej. Związek Radziecki nie był w stanie powtórzyć ponownie wydarzeń w Budapeszcie w 1956 r., Pradze w 1968 r. czy też Afganistanie w 1979 r., wysyłając czołgi do obrony władzy komunistycznej. Z pewnością możliwe były inne wyniki zmian w bloku 2 i 3. Wystarczy pomyśleć na przykład o Wietnamie, gdzie pojawiły się reformy przypominające "nowy mechanizm gospodarczy", a reorganizacja własności mogła postąpić nawet dalej niż na Węgrzech do 1989 r. Jednakże prawie żadne zmiany nie zaszły w bloku 1, którego podstawowe cechy pozostały prawie nie naruszone, tak więc cechy charakterystyczne opisane w bloku 1 górnej części diagramu pozostają w przeważającej części takie same. Z pewnością w Wietnamie nie zaszła żadna "zmiana systemu". Końcowa interpretacja i ocena zmian w bloku 2 i 3 ("zmiana systemu" czy też po prostu mniejsze lub większe poprawki w systemie socjalistycznym) mogą zostać dokonane jedynie później. Zmiana systemu dokonuje się, jeżeli zachodzi konieczna zmiana polityczna w bloku 1, w przeciwnym wypadku system pozostaje tworem złożonym, łatanym i cerowanym na przestrzeni epok historycznych.

Ta linia argumentowania odzwierciedla przekonanie, że blok 1 posiada szczególne znaczenie. Mój punkt widzenia ostro kontrastuje z marksistowskim sposobem po-

strzegania historii pod tym względem. Nie zamierzam zaproponować uniwersalnej formuły, obowiązującej dla każdej zmiany w historii, i wątpię, aby taka formuła mogła zostać odkryta. Ryzykuję takie stwierdzenie jedynie w kontekście zmiany z kapitalizmu na socjalizm, a następnie z socjalizmu na kapitalizm.

W obu rodzajach zmian systemu pierwszoplanową rolę odgrywa sfera polityczna. Wiąże się to z faktem, iż system socjalistyczny nie powstaje w sposób naturalny, system ten nie wywodzi się z wewnętrznych integralnych sił gospodarki, nie rozwija się spontanicznie. System socjalistyczny jest narzucony społeczeństwu przez partię komunistyczną, która dochodzi do władzy. Partia komunistyczna może to zrobić, ponieważ przejmując władzę, likwiduje oponentów politycznych i łamie wszelkich przeciwników wprowadzenia nowego systemu. Partia komunistyczna, która dochodzi do władzy, posiada wizję społeczeństwa, gospodarki i kultury, jakie chciałoby stworzyć z systemu, który usuwa własność prywatną i rynek, zastępując je własnością państwową i planowaniem centralnym. Wizja ta posiada monopol ideologiczny. Wszelkie objawy sympatii w stosunku do kapitalizmu wywołują represje.

Jednakże, kiedy do żywego organizmu społecznego zaimplementowano "program genetyczny" systemu socjalistycznego, zaczęły w nim działać równie spontaniczne siły. System sam się dopełnia, odrzucając instytucje i organizacje niezgodne z nim. Posiada naśladowców, i to licznych, którzy wydają i wykonują polecenia w celu zrealizowania wielkiego projektu.

Posługując się wyrażeniami Marksa, to nie "baza", stosunki własności i mechanizmy koordynujące kształcą na własny obraz "nadbudowę", strukturę polityczną i dominującą ideologię. Dzieje się na odwrót, "nadbudowa" nabudowuje nad sobą "bazę". Pomieszczenie pojęć w metaforze wskazuje na to, że marksistowski system pojęć nie może być stosowany do opisu tego, co się wydarzyło przy stworzeniu systemu socjalistycznego.

Co się dzieje w "drodze powrotnej"? Ponownie można powiedzieć, że to nie zmiany zachodzące w "bazie" powodują nową "nadbudowę". To nie wąski legalny sektor prywatny i druga gospodarka zrodzona przez system Kadara wniosły się ponad siebie jak ich przedstawiciel, ustrój polityczny, który wszedł w życie po roku 1989-90. Nowa struktura polityczna doszła do władzy poprzez różne czynniki, także poprzez dezorientację i zamieszanie w szeregach elity politycznej Kadara, organizację opozycyjnych sił demokratycznych oraz zmianę warunków zewnętrznych. Po przejęciu władzy, ustrój ten szybko usunął bariery oddzielające spontaniczne siły gospodarki kapitalistycznej. Z pewnością przepisy wprowadzone przez nowe władze

polityczne, oddane własności prywatnej i koordynacji rynku przyspieszyły postęp na drodze rozwoju kapitalizmu. Jednakże, odkład wewnętrzne, integralne siły w gospodarce już kierowały rozwój w tym kierunku, w bloku 1 nastąpiła istotna zmiana, jaka była w "podróży na zewnątrz". Usuwanie barier dzielących od kapitalizmu zawiera w sobie zapewnienie ochrony konstytucyjnej własności prywatnej, oficjalne namawianie do wolnej przedsiębiorczości, promowanie prywatyzacji na drodze programu rządowego zamiast wcześniejszych, potajemnie wprowadzanych działań prywatyzacyjnych, legalizowanie rzecznictwa ideologii prokapitalistycznych itd. Kapitalizm nie musi być narzucany społeczeństwu, nie ma potrzeby sztucznego implementowania programu genetycznego przez partię polityczną. Jeżeliby nie zdarzyło się nic więcej poza usunięciem barier, kapitalizm mimo wszystko rozwinąłby się w pełni prędzej czy później, chociaż oczywiście proces ten byłby znacznie wolniejszy.

Jak należy rozumieć wyrażenie "narzucony społeczeństwu"? Zdać sobie sprawę, że w naukach społecznych nie ma zgody na ten temat. Podczas gdy Hayek podkreśla, że gospodarka kapitalistyczna rozwija się jako spontaniczny porządek,⁸⁾ Karl Polanyi zauważa, iż rynek jest obcy naturze ludzkiej i musi być narzucony społeczeństwu przez państwo.⁹⁾ Wdawanie się w szczegółową dyskusję wykraczałoby poza ramy niniejszego studium. Mój własny punkt widzenia jest bliższy poglądom Hayka, które uważam za uzasadnione zwłaszcza dla okresu historycznego, którym zajmuję się w niniejszym studium, gdy system socjalistyczny zaczął się rozkładać, a następnie upadł, a rozwój systemu kapitalistycznego uległ przyspieszeniu. Było oczywiście na początku tego okresu, że ziarna kapitalizmu kiełkowały we wciąż socjalistycznym środowisku nie jako rezultat sił państwowych, ale mimo zakazów i restrykcji nakładanych przez państwo. Ponadto, nie ma potrzeby narzucania niczego społeczeństwu, wystarczy po prostu usunąć bariery i zachęcać, aby własność prywatna i rynek zaczęły się rozwijać z zawrotną prędkością, gdy tylko partia komunistyczna utraciła władzę.

Niemniej jednak doświadczenie potwierdza stwierdzenie, że nie może zajść i nie zajdzie zupełna zmiana systemu bez radykalnego obrotu wydarzeń w bloku 1.

W poprzednich akapitach skoncentrowałem uwagę na procesach zachodzących na Węgrzech. Moim zdaniem taki sam aparat analityczny ma zastosowanie również w przypadku zmian systemu w innych krajach. Najsilniejszy kontrast w stosunku do Węgier miał miejsce w Czechosłowacji. Aż do zmiany systemu politycznego, istniał tam najbardziej skostniały ustrój w regionie socjalistycznym, opierający się zmianom i represjonujący wszystkie opinie opozycyjne. Instytucje sfery ekonomicznej

cznej i politycznej w bardzo krótkim czasie dokonały przejścia z jednego systemu do drugiego. Usunięcie gospodarki nakazowej, liberalizacja cen oraz zniesienie restrykcji w handlu zagranicznym nastąpiły niemal równocześnie ze zmianą ustroju politycznego, lub jedynie nieznacznie później. Wszystkie zmiany nastąpiły w niezwykle krótkim okresie roku lub dwóch lat. Również bardzo szybko dokonano prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. Tak więc dynamika i szybkość zachodzenia procesu znacznie się różniły w każdym bloku. Jednak Węgry i Czechosłowacja mają zbieżne charakterystyki jeżeli chodzi o stary, początkowy stan i nowy końcowy stan pod koniec okresu przejściowego. Oba kraje w pełni odpowiadają zaprezentowanemu w diagramie modelowi socjalizmu przed zmianą systemu oraz kapitalizmu po tej zmianie.

Tabela 1 bada, kiedy zostały przekroczone dwa ważne punkty w chronologii przekształceń w kilku krajach postsocjalistycznych. Kiedy odbyły się pierwsze (w niektórych krajach drugie) wolne, wielopartyjne wybory; i kiedy sektor prywatny zdobył dominującą rolę w gospodarce?

Czytelnicy, którzy akceptują system po-

głądów opisany powyżej, mają następujące narzędzia analizy. Bloki 4 i 5 diagramu odnoszą się do reguł i długotrwałych zjawisk ekonomicznych, jakie są **specyficzne dla systemu**. Budżet wymuszony na przedsiębiorstwach państwowych w systemie socjalistycznym jest słaby, podczas gdy budżet wymuszony na firmie prywatnej w systemie kapitalistycznym jest silny. Można również przytoczyć inny przykład, nie wymieniony na rysunku, a mianowicie, że wielkie organizacje we wszystkich gospodarkach wykazują tendencje do rozwoju. Jedynie w systemie socjalistycznym ta tendencja zmienia się we wszechobecny, wzmożony, wciąż powtarzający się głąd inwestowania. Ten ostatni jest charakterystycznym dla systemu wzorem zachowania, i jako taki należy do bloku 4. Wszystkie gospodarki doświadczają braku równowagi - odchylenia od wyidealizowanej równowagi Walrasianskiej. Jest to jedna sprawa, ale druga sprawa to chroniczne, ogólne braki w gospodarce, charakterystyczne jedynie dla systemu socjalistycznego. To ostatnie zjawisko ekonomiczne jest charakterystyczne dla systemu i jako takie należy do bloku 5.

Prowadzi to do następnego ważnego pod-

działu: pomiędzy **zmianą systemową, w ramach systemu, a zmianą pozasystemową, nie objętą systemem**. Tym bardziej warto to zauważyć, ponieważ rozróżnienie pomiędzy tymi dwoma jest często rozmyte, w języku politycznym i w żargonie zawodowym, z takim samym wyrażeniem "reforma", które jest używane w obu powyższych znaczeniach. Dewaluacja waluty nie jest systemowa, wprowadzenie wymiennalności waluty jest systemowe. (To ostatnie należy do bloku 3, to pierwsze nie należy do żadnego bloku). Zmniejszenie liczby łóżek szpitalnych, nakazane z góry, nie jest zmianą systemową, prywatyzacja usług lekarzy rodzimych jest zmianą systemową. (Ta ostatnia należy do bloku 2, poprzednia nie należy do żadnego bloku). Dokonuję rozróżnienia pomiędzy dwoma typami zmian stosując prosty test. Pytam sie-

bie, czy Erich Honecker wprowadziłby zmianę jako jedną ze swoich reform mających na celu "ulepszyć" system socjalistyczny w NRD? Jeżeli mógłby to zrobić, nie jest to zmiana systemowa. Jedynie zmiany systemową mogą zostać wprowadzone do bloków diagramu.

Rozróżnienie nic nie wspomina o wadze zmian. Zmiana pozasystemowa może być niezwykle ważna, nieuchronna i usilna, podczas gdy niektóre zmiany systemowe mogą być mniej znaczące i niezbyt ważne. Niemniej jednak, rozróżnienie to jest niezwykle istotne, ponieważ na zmianę systemu wpływa całość zachodzących zmian systemowych.¹⁰

Przy pomocy zarysu analitycznego objaśnionego dotychczas chciałbym podejść do tego zagadnienia z punktu widzenia bardziej zaawansowanego. Niektórzy argumentują, że w ogóle nie zaszła zmiana systemu, ponieważ wciąż ci sami ludzie pozostają na czele, w najwyższych warstwach społecznych, tak jak to miało miejsce poprzednio. Niektórzy używają tego argumentu w przemówieniach politycznych lub w artykułach naukowych. Niektórzy przytaczają stary dowcip o ptakach siedzących na drzewie. Strzela karabin. Wszystkie ptaki wzbijają się do lotu, a następnie znowu siadają. Każdy ptak może być w innej gałęzi, ale całe stado siedzi z powrotem na drzewie.

Jak daleko zaszła zmiana systemu? Czy koniec już się zbliża? Odpowiedź nie zależy od stopnia, w jakim elita została zastąpiona. Niektórzy badacze próbowali statystycznie oszacować stopień tego zastąpienia.¹¹ Ivan Szelenyi i inni autorzy stwierdzili, że na Węgrzech, kilka lat po politycznym przewrocie, ponad połowa elity gospodarczej należała również do elity gospodarczej sprzed roku 1989. Podobne proporcje stwierdzono w Polsce i Czechosłowacji. Tak więc sądząc z wartości cyfrowych, zachodziła w znacznym stopniu ciągłość, chociaż zwrot nie był również nie bez znaczenia.¹²

Stopień zwrotu wśród elity sam w sobie jest ważnym zagadnieniem. Cechy charakterystyczne zmiany elity wywierają wpływ na cechy rozwoju nowego tworu, takie jak rozwarstwienie społeczne, stosunkowa siła grup społecznych oraz normy współzycia. Ale niezależnie, do jakich konkluzji dojdziemy, nie mogą się one równać zmianie systemu, zgodnie z linią argumentów w niniejszym studium. Ustaliliśmy wcześniej, że pierwsze trzy bloki, najbardziej podstawowe, mniej lub bardziej determinują wartość bloku 4, wzory zachowania charakterystyczne dla systemu, odgrywane przez aktorów ekonomicznych. Jeżeli nawet obecny właściciel fabryki był kiedyś sekretarzem partii komunistycznej w tej fabryce, jego obecne zachowanie będzie odzwierciedlało pragnienie osiągnięcia dodatkowego zysku i wzmocnienia wartości firmy, a nie pragnienie zdobycia aprobaty

WYBORY I PRYWATYZACJA WE WSCHODNIEJ I ŚRODKOWEJ EUROPIE

Tabela 1

Państwo	Data wolnych wyborów parlamentarnych	Udział sektora prywatnego w produkcie krajowym brutto (%)
Albania	1991, 1992, 1996, 1997	75
Armenia	1995	
Azerbejdżan	1995	
Białoruś	1995	
Bośnia-Hercegowina	1990, 1997	
Bulgaria	1990, 1991, 1994, 1997	
Chorwacja	1990, 1992, 1994, 1995	
Czechy	1990, 1992, 1996	75
Estonia	1992, 1995	70
Gruzja	1992, 1995	
Węgry	1990, 1994	70
Jugosławia	1992	
Kazachstan	1994, 1995	
Kirgistan	1993, 1995	
Łotwa	1993, 1995	60
Litwa	1992, 1996	65
Macedonia	1990, 1994	
Moldawia	1994	
Polska	1989*, 1991, 1993, 1997	60
Rosja	1993, 1995	60
Rumunia	1990, 1992, 1995	60
Słowacja	1994	70
Słowenia	1990, 1992, 1996	
Tadżykistan	1995	
Turkmenistan	1992, 1994	
Ukraina	1994	
Uzbekistan	1994	

Uwagi: Prawa kolumna zawiera tylko dane krajów, w których udział sektora prywatnego w produkcie krajowym brutto wynosił ponad 60% w połowie 1996 r.

* Wybory w 1989 r. były tylko częściowo wolne. Wyborcy mieli wpływ na wybór 161 miejsc z 460. Pozostałe obsadzono na podstawie list partii komunistycznej.

Źródło: Kolumna 1: Dane aż do roku 1995 zaczerpnięto z artykułu L. Holmes (1997, str. 157-165). Dane z lat 1996 oraz 1997 oparto na doniesieniach A. Agh i S. Kurtan. Kolumna 2: Rraport EBRD.

sekretarzy okręgowych i krajowych. Częściowym powodem, dla którego wzorce nowych zachowań pojawiają się w bloku 4, jest to, że ci sami ludzie zmieniają swoje zachowanie - członek poprzedniej elity ekonomicznej zachowuje się inaczej po wejściu do nowej elity. Z drugiej strony, częściowo dzieje się tak dlatego, że mechanizm selekcyjny charakterystyczny dla starego systemu toruje drogę nowemu podobnemu mechanizmowi specyficznemu dla systemu. Na mocy starych przyjaźni stara kadra otrzyma pracę, ale kiedy nie będą oni w stanie sprostać wymaganiom, nie zrobią po raz drugi kariery i prawdopodobnie prędzej czy później ich drogi się rozejdą. Jest to długotrwały proces. Nie każdy niekompetentny urzędnik, niezdolny do dostosowania się, został wykluczony z nowej warstwy kierowniczej. Jednak nawet w tym wypadku gospodarka rynkowa, oparta na własności prywat-

nej, jest w stanie dokonywać selekcji zgodnie z własnymi wymaganiami i regułami gry, przy dość wysokim stopniu nieomyślności.

cdn.
JANOS KORNAI

*/ Moje badania były wspierane przez Narodową Fundację Badań Naukowych (wzajemny skutek polityki i ekonomii w czasie przekształceń postsocjalistycznych, OTKA 018280). Chciałbym podziękować następującym osobom: Bruno Dallago, Zsuzsa Daniel, Lord Robert Scidelsky i Ivan Szelenyi za ich stymulujące komentarze, oraz Agnes Benedict, Peter Gedeon, Bela Janky i Julianna Parti za ich cenną pomoc w badaniach, a także Brianowi McLean za jego wspaniałą przekład oryginalnego tekstu węgierskiego.

1/ Artykuł Petera Gedeona (1997) jest wspaniałym przeglądem zagadnień metodologicznych w literaturze na temat zmiany systemu i przejściu do gospodarki rynkowej. Między innymi, jego studium

pomaga zrozumieć czytelnikom, w jaki sposób podejście zawarte w moich pracach odnosi się do metodologii innych autorów i innych szkół. Studium P. Murrella (1995) wnosi do tego tematu pewne pobudzające do myślenia komentarze.

2/ W podobnym znaczeniu R. Skidelsky (1996) dokonuje rozróżnienia pomiędzy "mutacją" (komunizm radziecki) a "gatunkiem" ("system kolektywistyczno-komunistyczny").

3/ W niniejszym studium wykładam teorię systemu przedstawioną w mojej książce "The Socialist System" ("System socjalistyczny", 1992), próbując zastosować jej aparat teoretyczny do badania zmi- any systemu.

4/ To stwierdzenie przypomina marksistowskie widzenie historii, o tyle o ile prawidłowości w zachowaniu aktorów społeczno-ekonomicznych są wyjaśnione w kontekście cech charakterystycznych otaczającego ich systemu. Oczywiście to podejście nie jest jedyną własnością intelektualną Marksa i jego naśladowców. Wiele innych szkół reprezentuje podobny pogląd, łącznie z nowoczesnymi gospodarkami instytucjonalnymi. Niektóre szkoły historyków i socjologów przyjmują zbliżone podejście.

Charakterystyka stosunku pomiędzy podstawowymi blokami (1, 2 i 3) i formami zachowania charakterystycznymi dla systemu oraz wywodzące się z nich długotrwałe zjawiska gospodarcze odzwierciedlają ideę zbliżoną do marksistowskiej. Z drugiej strony, istnieje wyraźne odejście od marksistowskiego widzenia historii w sposobie, w jaki interpretowana jest rola bloku 1. Powrócę do tego później.

5/ John Mueller (1996, s. 121) w następujący sposób opisuje pozycję wyjściową takiego rządu: "Kapitalizm można zdefiniować jako układ ekonomiczny, w którym rząd istotnie zostawia ludziom swobodę przestrzegania własnych interesów ekonomicznych dopóki robią to bez przemocy fizycznej (łącznie z fizyczną kradzieżą). Znaczący to, że kapitalizm powstaje, gdy można osiągać zyski legalnie, bez używania przemocy".

6/ Termin "gospodarka rynkowa" często pojawia się w zachodnim języku politycznym w tym samym znaczeniu, w jakim wyrażenie "system kapitalistyczny" jest używane w niniejszym studium. Być może wiele osób obawia się, że słowo "kapitalistyczny" jest zbyt blisko związane z Marksem lub radykalnymi ideologiami antykapitalistycznymi. Kraje postsocjalistyczne chętnie przyjęły tę samą frazeologię, ponieważ wydawała się łatwiejsza do zaakceptowania po wielu latach propagandy antykapitalistycznej. Nie widzę żadnego powodu, aby pozbywać się albo unikać wyrażenia "kapitalistyczny" kieując się wstydem.

7/ Janos Kis, czołowy węgierski liberalny filozof polityczny, doszedł do podobnego wniosku w swoim artykule (1996).

8/ Hayek (1969 i 1989)

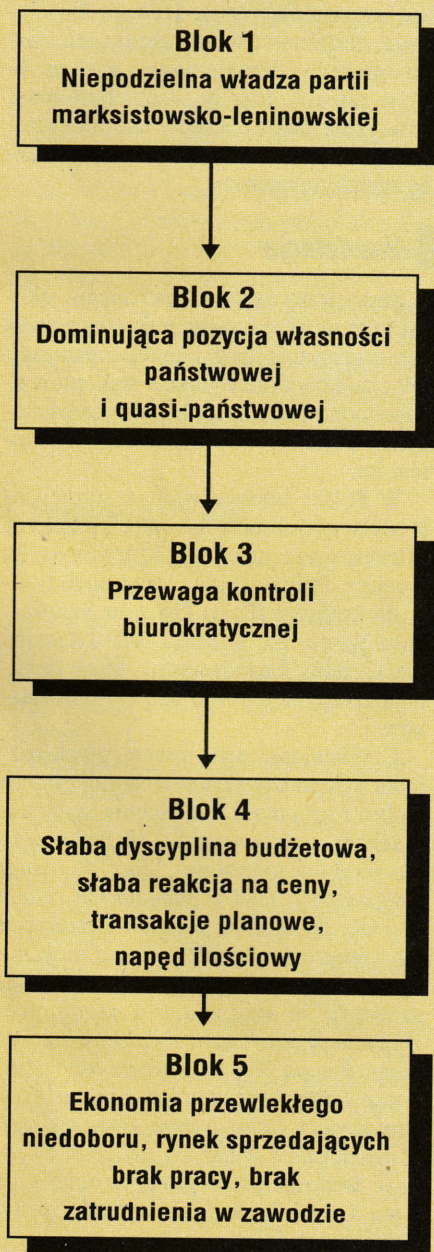
9/ Polanyi (1944)

10/ Niektóre wszechstronne programy gospodarcze, jak plan Balcerowicza z 1990 r. w Polsce, węgierski program stabilizacji i dostosowania z 1995 r., wiązany z nazwiskiem ministra finansów Boktosa, czy też rumuński program Gorbea z 1997 r. zawierają zarówno zmiany systemowe, jak i pozasystemowe.

11/ Patrz studium Eyal, Szelenyi i Townsley (1997), mającą się ukazać książkę tych samych trzech autorów oraz prace Borocz i Rona-Las (1995), Hanleya i Andersona (1995), Rona-Las (1994) i Wasilewskiego (1995).

12/ Stopień zastąpienia w elicie politycznej był bardziej radykalny.

Model systemu socjalistycznego

Model systemu kapitalistycznego

